

Wieś cesarska Kadyny - analiza układu przestrzennego

Urszula Knercer-Grygo

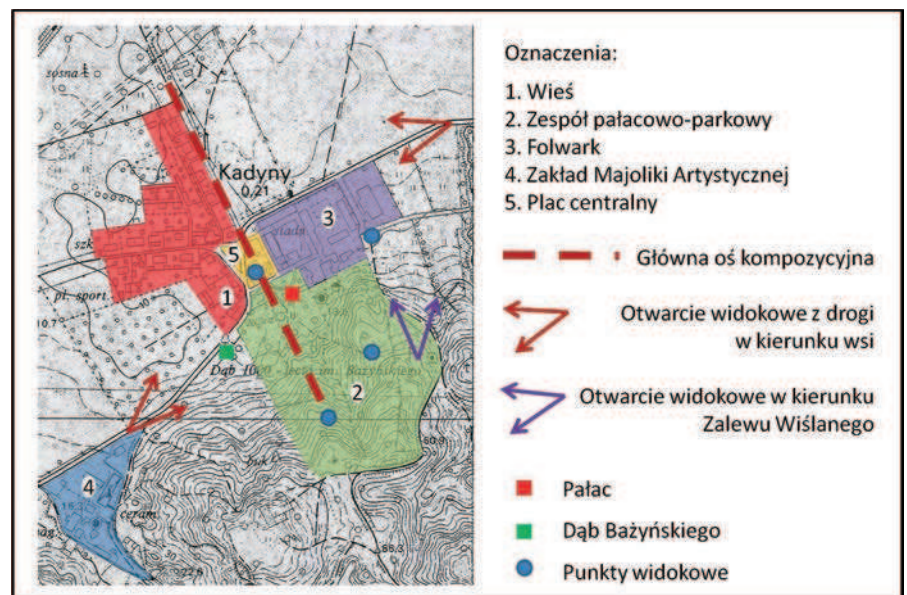
The Imperial
Village of
Kadyny - Spatial
Layout Analysis

Wstęp

Introduction

Położona nad Zalewem Wiślanym wieś Kadyny posiada wybitne wartości architektoniczne, przyrodnicze i krajobrazowe. Jest to miejscowość o bogatej historii, usytuowana w niezwykle, niemal górskim krajobrazie Wzgórz Elbląskich i zachowanym dawnym morskim brzegiem klifowym, tworzącym deniwelacje dochodzące do 50 m. Kadyny wyróżnia ciekawa, niepowtarzalna, dopracowana w najdrobniejszym detalu architektura willowa z przełomu XIX i XX wieku.

Nazwa Kadyny pochodzi od wczesnośredniowiecznej, pruskiej nazwy Caddien¹. Początki majątku sięgają XIII wieku, kiedy należał on do zakonu krzyżackiego. W XV wieku w wyniku nadań powstał tu majątek rycerski, którego właścicielami w przeciągu wieków byli przedstawiciele znaczących w historii rodów, między innymi hetman Johann Theodor von Schlieben, fundator klasztoru franciszkanów i budowniczy obecnego pałacu, następnie starosta Tolkmicki Jan Ignacy Działyński, w końcu XVIII wieku majątek należał do rodziny Schwerinów, a następnie stał się własnością Birknerów. W latach 1898-1945 był

Ryc. 1. Układ przestrzenny wsi

Fig. 1. Village's spatial layout

letnią rezydencją cesarza Niemiec – Wilhelma Fryderyka II i jego rodziny.

Kadyny zachowały historyczny układ przestrzenny. Tworzy go pięć głównych elementów: zabudowa wsi, folwark, zespół pałacowo-parkowy, zabudowa dawnego Zakładu Majoliki Artystycznej oraz otaczający krajobraz. W obrębie układu przestrzennego poszczególne elementy są ze sobą ściśle powiązane – kompozycyjnie i widokowo (ryc. 1).

Położenie i walory przyrodnicze

Settlement and natural values

Kadyny położone są w północno-zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, w gminie Tolkmicko nad brzegiem Zalewu Wiślanego na Wysoczyźnie Elbląskiej.

Wysoczyznę Elbląską tworzą: falista i pagórkowata morena denną oraz liczne wzgórza. Kadyny należą do strefy krawędziowej tejże Wysoczyzny. Znaczna wysokość względna przyczyniła się do powstania głębokich rozcięć erozyjnych w postaci jarów i wąwozów o głębokości do 60 m. Wzgórza morenowe stanowią kontrastowe zestawienie ze stromymi ścianami jarów. Przechodzą one w kierunku południowym, wschodnim i zachodnim w rozległą morenową wyżynę. Wszystkie te elementy nadają krajobrazowi różnorodny

charakter – od płaskiego, równinnego do typowo górskiego².

Walory przyrodnicze Wysoczyzny Elbląskiej, urozmaicona rzeźba terenu, rzadko spotykane elementy krajobrazowe przyczyniły się do utworzenia obszarów chronionych: Parku Krajobrazowego Wzniesienie Elbląskie, trzech rezerwatów: „Pióropuszowy Jar”, „Buki Wysoczyzny Elbląskiej” oraz „Kadyński Las”, na którego obszarze znajduje się znaczny fragment parku przypałacowego w Kadynach.

Wysoczyzna Elbląska na swoim obszarze ma wiele prawnie chronionych drzew pomnikowych lub drzew o okazałych wymiarach pomnikowych wyróżniających się wśród otoczenia oraz odznaczających się indywidualnymi cechami. W samym parku kadyńskim znajduje się 15 drzew ustanowionych jako pomniki przyrody³.

Układ przestrzenny wsi

Village's spatial layout

Układ ruralistyczny Kadyny w dniu 13 kwietnia 1990 roku został wpisany do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego pod numerem rejestru 145/90. Zespół pałacowo-parkowy wraz z zabudową gospodarczą stanowi nieodłączną część tego układu i wraz z nim objęty jest ścisłą ochroną konserwatorską. Ochrona nie dotyczy krajobrazowej części parku, która objęta jest formą ochrony przyrody w postaci

Ryc. 2. Panorama wsi Kadyny z drogi dojazdowej od strony Elbląga

Fig. 2. Panorama of Kadyny village, view from Elbląg's Road

utworzonego w 1972 roku rezerwatu „Kadyński Las”.

Miejscowość składa się z dwóch wyodrębnionych układów przestrzennych. Pierwszy znajduje się na północnym zachodzie i tworzy go zabudowa wiejska usytuowana na terenach nizinnych zajętych przez podmokłe łąki oraz naturalny masyw leśny. Część południowo-wschodnią Kadyn tworzy zespół pałacowo-parkowy wraz z rozległym folwarkiem.

Ryc. 3. Kadyny. Widok na plac centralny stanowiący węzeł kompozycyjny układu przestrzennego wsi

Fig. 3. Kadyny. The view of central square- the composition point of village's spatial layout

Ryc. 4. Kadyny. Przykładowa zabudowa wzniesiona w stylu gotyku angielskiego

Fig. 4. Kadyny. Illustrative building in English gothic style

Ryc. 5. Kadyny. Dawny dom starców, wg projektu Steinbrechta

Fig. 5. Kadyny. Former Nursing house, designed by Steinbrecht

Ryc. 6. Kadyny. Dawna gospoda wzniesiona w konstrukcji ryglowej

Fig. 6. Kadyny. Former Tavern in Tudor construction

Ryc. 7. Kadyny. Gorzelnia w zespole zabudowy folwarczej

Fig. 7. Kadyny. Distillery in ensemble of farm buildings

W kierunku wsi prowadzą dwa szerokie otwarcia widokowe (ryc. 2). Pierwsze od strony południowo-zachodniej (z szosy od Elbląga) i od strony północno-wschodniej (szosa od strony Tolknicka) widok z tej strony obejmuje zabudowania folwarczne oraz wieś. Tereny otwarte, poza fragmentem obejmującym Zalew, na linii horyzontu zamknięte są linią lasu, dochodzącą od strony wschodniej do zabudowań wsi, a od strony zachodniej do założenia pałacowo-parkowego, gdzie dawny park obecnie przenika się z kompleksem leśnym.

Wieś posiada układ przestrzenny typu ulicówki, której zabudowa usytuowana jest wzdłuż prostokątnych do siebie dwóch traktów związanych centralnym placem (ryc. 3).

Plac obsadzony starodrzewem gatunku lipa drobnolistna *Tilia cordata* i jesion wyniosły *Fraxinus excelsior*, stanowi główny węzeł kompozycji całego układu ruralistycznego. W jego centralnej części znajduje się studnia obudowana w formie altany. Stanowi ona lokalny akcent architektoniczny.

Wokół placu od strony północnej i zachodniej usytuowane są zabudowania wsi, od strony wschodniej folwark, którego zabudowa obejmuje budynki administracyjno-mieszkalne oraz gospodarcze uformowane wokół dwóch podwórz. Stronę południową zamyka pałac z towarzyszącymi budynkami: oranżerią i „domem kawalerów” oraz parkiem. Pałac oddzielony jest od

zespołu budynków gospodarczych prostopadle usytuowanym do niego spichlerzem (obecnie całkowicie przebudowanym).

Plac stanowi również węzeł komunikacyjny, gdzie zbiegają się wszystkie drogi – dwa podstawowe trakty do Elbląga i w kierunku Braniewa, jak również dwie drogi boczne, wzdłuż których usytuowane są pozostałe zabudowania wiejskie. Powstały one na początku XX wieku, kiedy na polecenie cesarza Wilhelma II sprowadzono do Kadyn berlińskich architektów, którzy pod kierunkiem Steinbrechta, znanego z realizacji regotyżacji zamku malborskiego, rozpoczęli przebudowę wsi. Stare budynki wymieniono na nowe nadając im charakter willowy, projektując większość w stylu gotyku angielskiego z epoki wiktoriańskiej (ryc. 4). Domy mieszkalne wykonane zostały z czerwonej cegły i przeznaczone były dla dwóch rodzin. Każdy dom został ogrodzony i posiadał zabudowę gospodarczą – komórkę, wędzarnię, oborę na jedną krowę. Zabudowę mieszkalną uzupełniły obiekty użyteczności publicznej wznoszone z kolei w stylu nawiązującym do budownictwa zakonu krzyżackiego, między innymi są to: budynek poczty, dom starców i chorych (ryc. 5) oraz szkoła. Jednorodna, na pozór identyczna architektura, różni się między sobą rozwiązaniami architektonicznymi detalami. Dzięki materiałowi, zastosowaniu konstrukcji w postaci muru pruskiego, nowo wzniesione obiekty tworzą harmo-

nijny zespół z obiektami wcześniej wzniesionymi (ryc. 6). Z dawnych budynków zachowano XVII-wieczny pałac, spichlerz, oranżerię, karczmę z początku XVIII wieku, odwach, w którym stacjonowała żandarmeria oraz kuźnię z 1823 roku. W zespole zabudowy folwarcznej wzniesiono browar oraz gorzelnię (ryc. 7). Z polecenia cesarza zmodernizowano kadyńską cegielnię, tworząc w roku 1899 Kadyński Zakład Majoliki Artystycznej wyposażony w 1902 roku w nowoczesne urządzenia⁴.

Cesarz wybudował w Kadynach również kościół ewangelicki. Materiały pod budowę pochodziły z miejscowego zakładu ceramicznego. Budowa ukończona została w 1917 roku. Świątynia była wspaniale wyposażona, posiadała świetną akustykę. Kościół nazywany Świątynią Pokoju, mimo dobrego stanu technicznego, z niewiadomych przyczyn rozebrano w 1958 roku⁵.

Wieś wraz z majątkiem połączona jest główną osią kompozycyjną przebiegającą z północy na południe. Wyznaczała ona układ części parkowej założenia i przebiegała od dawnego Placu Jubileuszowego usytuowanego na wzniesieniu w południowej części parku krajobrazowego, w kierunku północnym poprzez plac centralny do drogi prowadzącej nad Zalew Wiślany. W chwili obecnej jest ona prawie nieczytelna, a niegdyś stanowiła centrum krystalizacji, zarówno dla francuskiej, jak i angielskiej części parku. Oś ta, była w regularnej czę-

ści ogrodu aleją, natomiast w części parku krajobrazowego szeroką na 12 metrów przesieką.

Druga ważna oś kompozycyjna przebiega wzdłuż drogi w kierunku wschodnio-zachodnim. Stanowi ona północną granicę zespołu pałacowo-parkowego oraz oddziela rezydencję od folwarku. Zaczyna się na zachodzie od „Domu kawalerskiego”, przebiega przez „Dom bramny”, a kończy na miejscu zwanym „Trzema krzyżami”. Od południa aleję akcentuje początkowo szpaler jesionowy *Fraxinus excelsior* oraz zabytkowe ogrodzenie przypałacowe z dwiema bramami, w dalszej części dodatkowo wyznaczona jest poprzez nasadzenia dębów szypułkowych *Quercus robur*.

Dodatkowymi elementami, istotnymi dla kompozycji parku, są dwie osie boczne. Oś zaakcentowana obustronnie szpalerami grabowymi oraz podmurówką dawnego ogrodzenia dzieląca park na, nadal widoczne, dwie części: nizinną – dawny ogród francuski oraz wyżynną dawny park krajobrazowy. Oś przebiegająca od sadzawki w centralnej części dawnego ogrodu regularnego w kierunku kaplicy rodowej Birkenów usytuowanej na wzniesieniu Muldenberg w części krajobrazowej założenia parkowego.

W parku krajobrazowym znajdują się otwarcia i punkty widokowe kompozycyjnie łączące majątek z wsią i otaczającym krajobrazem. Główne otwarcie widokowe znajduje się we wschodniej części parku. Przy

Ryc. 8. Otwarcie widokowe ze Wzgórza Muldenberg w kierunku Zalewu Wiślanego

Fig. 8. The open view from Muldenberg Hill toward Vistula Lagoon

Ryc. 9. Kadyny. Pomnikowy Dąb Jana Bażyńskiego

Fig. 9. Kadyny. Monument Oak of Jan Bażyński

Ryc. 10. Widok na pałac. Stan istniejący dawnego ogrodu francuskiego

Fig. 10. The view of palace. Present state of former French style garden

wyjściu ze wzniesienia Muldenberg na polanę, rozciąga się przepiękny widok w kierunku Zalewu Wiślanego (ryc. 8).

Miejsca stanowiące punkty widokowe, to plac z kaplicą rodową Birknerów oraz trzy tarasy wraz z placem Jubileuszowym. Z nich rozpościerał się widok na całe założenie pałacowo-parkowe, wieś Kadyny i okolice. Obecnie widok ten został zasłonięty w wyniku sukcesji roślinności wysokiej.

Wieś Kadyny obfituje w wyjątkową, niepowtarzalną architekturę. Jednakże, ze względu na rangę jaką spełniał, dominantę architektoniczną stanowi pałac usytuowany na osi bocznej, przebiegającej wzdłuż drogi wyznaczającej zachodnią granicę placu. Widok na pałac w chwili obecnej zasłonięty jest roślinnością wysoką gatunku świerk pospolity *Picea abies*⁶.

Dominantą przyrodniczą, objętą ochroną pomnikową, jest najstarszy w regionie, najprawdopodobniej

jeden z największych w kraju, dąb „Jana Bażyńskiego”⁷, liczący około 690 lat, mający 26 m wysokości i 993 cm w obwodzie⁸. Usytuowany jest on przy drodze wjazdowej do wsi od strony południowej (ryc. 9).

Negatywne zmiany w układzie przestrzennym zespołu pałacowo-parkowego

Negative changes of spatial layout in palace-garden ensemble

Zespół pałacowo-parkowy jest czytelnym i nierozłącznym elementem układu przestrzennego wsi. Niestety, od połowy XX wieku założenie parkowe weszło w okres negatywnych przemian i zaniedbań, co doprowadziło do dewastacji i zatarcia wielu elementów bogatej kompozycji ukształtowanej w XIX wieku. Całkowitemu zniszczeniu uległa część francuska, zachowały się tylko nieliczne jej elementy. Dewastacji uległ dawny układ komunikacyjny, nasadzenia w najbliższym sąsiedztwie pałacu i oranżerii oraz dawny staw, powstały liczne ubytki i przerosty w alejach oraz szpalerach, pogorszeniu uległ stan zdrowotny drzewostanu. Wprowadzane są również nowe elementy programu użytkowego, zakłócające historyczny układ ogrodu francuskiego (ryc. 10).

Są to: odkryty basen znajdujący się tuż obok elewacji bocznej dawnego spichlerza, boisko do gry w piłkę siatkową, mini skatepark, przypadkowe nasadzenia itp. W części krajobrazowej parku częściowemu lub całkowitemu zatarciu uległy dawne aleje spacerowe oraz zasłonięte zostały otwarcia widokowe. Degradacji uległy dawne akcenty architektoniczne świadczące o zaplanowanej kompozycji, część ścieżek spacerowych zarosła bądź został zmieniony ich przebieg. W całym parku krajobrazowym widoczna jest sukcesja roślinności wysokiej. Kolejnym czynnikiem wpływającym destrukcyjnie na stan zachowania architektury i parku była zmiana użytkowania budynków: Domu Kawalerskiego i oranżerii w połowie XX w. Przeznaczono je na budynki mieszkalne, w wyniku czego zmienione zostały ich elewacje oraz układ wewnętrzny. Doprowadziło to w znacznej mierze do zatracenia cech stylowych budynków, jak i zatarcia dawnej kompozycji ogrodowej w bezpośrednim ich sąsiedztwie.

Znaczną uciążliwość związaną z rewaloryzacją zespołu pałacowo-parkowego stanowi złożony problem ochrony konserwatorskiej. Do rejestru zabytków wpisany jest zespół ruralistyczny Kadyny, w którego obrębie znajduje się pałac, oranżeria, „Dom kawalerski” oraz część dawnego parku francuskiego. Wpis ten nie dotyczy obszaru parku krajobrazowego. Ta część zespołu stanowi teren rezerwatu przyrody, który rządzi się prawami ustalonymi

dla przyrodniczych terenów chronionych. Ze względu na uregulowania prawne pojawia się więc problem rewaloryzacji całości parku pałacowego.

Po II wojnie światowej majątek kadyński stał się własnością państwową. Przyczyniło się to do braku odpowiedniej opieki nad obiektem oraz jego powolnej destrukcji. W chwili obecnej (stan z 2011 roku) znajduje się ono w posiadaniu 5 właścicieli i podzielone jest na 10 działek geodezyjnych. W znacznym stopniu ogranicza to postrzeganie zespołu pałacowo-parkowego jako architektonicznej, przestrzennej i funkcjonalnej całości. Taka sytuacja może utrudniać współpracę i podejmowanie decyzji związanych z pracami rewaloryzacyjnymi. Zwiększa ona rozbieżność w programach użytkowania, różnicuje poziom zabiegów mających na celu ochronę obiektu⁹.

Podsumowanie

Conclusion

Wieś Kadyny posiada układ przestrzenny z początku XX w. W większości zachowana została architektura wraz z oryginalnymi detalami. Z pewnością można powiedzieć, iż mimo silnej presji ze strony turystyki, nie uległa ona dewastacji, nie została wprowadzona dysharmonijna zabudowa. Mimo niejednokrotnych prób zabudowy centralnego placu zachował się on w niezminionej formie do dziś. Przetrwali

nasadzenia drzew na placu, jak i dawne nasadzenia alejowe wzdłuż poszczególnych dróg. Podczas przeprowadzonych wizji terenowych nie stwierdzono zagrożeń zewnętrznych wpływających na stan zachowania wsi. Tak korzystna sytuacja związana jest z usytuowaniem Kadyn wraz z otaczającym krajobrazem na obszarze Parku Krajobrazowego Wysoczyzny Elbląskiej oraz wpisem układu ruralistycznego wsi do rejestru zabytków. Dzięki temu wieś chroniona jest przed źródłami szkodliwych oddziaływań znajdujących się w jego najbliższym sąsiedztwie. Nie zachodzą tu negatywne zmiany w uwarunkowaniach przyrodniczych, nie ma miejsca zanieczyszczenie środowiska przyrodniczego czy niewłaściwe zagospodarowanie przestrzenne otaczającego terenu widokowo i kompozycyjnie związanego z zabytkowym obszarem.

Niestety, nie można powiedzieć tego o samym zespole pałacowo-parkowym, który, ze względu na szereg niekorzystnych czynników, nie doczekał się do dziś rewaloryzacji i podlega ciągłej destrukcji. Doprowadziło to nie tylko do zniszczenia dawnego ogrodu francuskiego i części krajobrazowej, ale również do częściowego zatarcia powiązań kompozycyjnych i widokowych pomiędzy poszczególnymi elementami układu przestrzennego wsi. Zły stan zachowania, wyróżniającego się niegdyś, założenia parkowego, jest tym bardziej wyraźny, wręcz rażący, iż pozostała część wsi w przeciwień-

stwie do panującej powszechnie w Polsce dysharmonii krajobrazowej i architektonicznej, zachowała swój niepowtarzalny historyczny charakter i układ przestrzenny.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Urszula Knercer-Grygo

Katedra Architektury Krajobrazu
i Agroturystyki
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Department of Landscape Architecture and
Agroturism
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Przypisy

¹ Gawryluk M., 1998, *Studium historyczno-konserwatorskie zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem i wsią w Kadynach*. msp, Elbląg, s. 5.

² Dąbrowski S., Polakowski B. 1999, *Obszary chronione i pomniki przyrody województwa warmińsko-mazurskiego*. Mazur Trading, Olsztyn, s. 41.

³ Gawryluk M., 1998, op. cit., s. 46.

⁴ Ibidem, s. 7.

⁵ Barton D., 1997, *Przewodnik krajoznawczy po Wysoczyźnie Elbląskiej*. TEKST, Elbląg, s. 116-124.

⁶ Knercer U., 2006, *Koncepcja rewaloryzacji zespołu pałacowo-parkowego w Kadynach i jego adaptacji dla potrzeb współczesnych*. Praca magisterska pod kier. dr inż. Anny Majdeckiej-Strzeżek, Archiwum Biblioteki Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, s. 96.

⁷ Jan Bażyński- kasztelan elbląski, rycerz warmiński, właściciel Kadyn w latach 1431-1459.

⁸ Gawryluk M., 1998, op. cit., s. 46.

⁹ Knercer U., 2006, op. cit., s. 106.